

Pagpuwing sa Daigdig na Minamatang-Manok: Politika, Estetika, at Poetika ng Espasyo sa mga Dula ni Rolando S. Tinio

Eugene Y. Evasco

ABSTRAK

Layunin ng sanaysay na ito na suriin ang politikang taglay ng mga dulang pantanghalan at pampelikula ni Rolando S. Tinio. Tinalakay din ng pagsusuri ang pag-unlad ng kamalayan ng nasabing mandudula batay sa kaniyang edukasyon at mga impluwensiyang pampanitikan at panteatro. Dagdag pa rito, sinuri rin ang konsepto ng espasyo, usaping pangkapangyarihan, usaping pangkababaihan, at ang usapin ng katawan (body politics) sa mga dula ng nasabing mandudula. Sa huli, inilatag ng pag-aaral ang panukalang rebisyon sa pagsulat ng dula sang-ayon sa ipinamalas na mapanghamong estetika sa mga likha ni Tinio.

Mga susing salita: dula, dulang pang-entablado, dulang pampelikula, espasyo, kasaysayang pampanitikan, estetika, Rolando Tinio

This study is an investigation on the politics of Rolando Tinio's stage plays and produced screenplays. It also tackles the development of the playwright's consciousness based on his literary education and creative influences. Moreover, the essay studies the concept of space, power, gender, and body politics in Tinio's plays. In the end, the essay offers a proposed revision on the craft of playwriting based on the challenging aesthetics of Tinio.

Keywords: play, stage play, screenplay, space, literary history, aesthetics, Rolando Tinio

*At kaya ninyong unawain
Ang dito'y itinatanghal:
Sa unang tingin ay malalim,
Bababaw rin pag nagtagal.*

-“Isang Buhay sa Tambakan”

Kinamihansan nang paniwalaan na ang panitikan bilang isang anyo ng sining ay payak na malikhaing pagpapahayag ng damdamin. Sa ganitong pagpapakahulugan at pagsipat sa anumang anyo at uri ng panitikan ay uri ng pagsasantabi sa kakayahan at kapangyarihan ng anumang teksto na suriin at himukin ang mambabasa o ang tumutunghay sa inilalatag na mga puwersang panlipunan at pangkapangyarihan ng teksto.

Kinahiritihan na ring bansagan ang panitikan bilang salamin lamang ng lipunan. Sa ganitong pananalig, napapahalagahan lamang ang mga teksto bilang dokumento ng mga pangyayari sa lipunan. Nalilimita ang pagkilala sa mga akda sa katapatan nitong angkinin ang puwersang humuhubog sa ugnayan ng tao sa kanyang lipunan at kasaysayan. Naisasantabi ang iba pang usapin ng paglikha at muling paglilikha sa pamamagitan ng produksiyon, paglalapat ng mga teorya sa kritisismo, pagdulog sa iba pang mga teksto, pag-uugnay sa paghirayang muli ng buhay, at sa pagbubuo ng kamalayan ng isang bansa. Hindi napapahalagahan ang panitikan bilang behikulo ng panlipunang imbestigasyon ng katotohanan. Ang hindi batid ng nakararami, ang panitikan, tulad ng dula, ay hindi nahiraya sa pamamagitan lamang ng pagtukoy ng mga bagay na maaaring salaminin para sa mga mambabasa. Ang mga tekstong pampanitikan ay likha ng isang manipulasyon sa mga daigdig ng kapwa manunulat at mambabasa. Hinuhubog ang ganitong paglikha ng mga salik na personal o kolektibo, malay man o hindi ang isang manlilikha—ang magkakaakibat at magkakaugnay na salik ng uri, lahi, kasarian, ideolohiya, etnisidad, pag-aaral, relihiyon, atbp. Bukod sa ganitong usapin, marapat palitawin ang talakayan ukol sa pagtataya ng kasiningan at kahusayan ng akda. Tinutukoy nito ang napagtagumpayan ng isang manlilikha sa kanyang akda: Kung mayroon ba siyang sinusundang tradisyon? May binabalikwas ba siyang paniniwala? May impluwensiya kaya siya na makakatulong upang iangat ang antas ng pagkamalikhain at pagsusuri ng mambabasa? Angkop ba ang pagkakagamit ng mga pamamaraan sa paglikha? Nalubos ba niya ang mga elemento sa pagpapahayag? Maingat ba niyang naisakatuparan ang magkakahugpong na usapin ng sining at lipunan?

Sa ganitong paniniwala nakaangkla ang pagsusuring ito na tiyak na itinuon sa mga dulang pang-entablado, pantelebisyon, at pampelikula ni Rolando S. Tinio. Mahalaga ring banggitin na ang pagtatangka sa pag-aaral at pagsusuri na ito ay may kaalinsabay na ring pagsasateorya ukol sa pananalig ng mandudula sa kanyang sining. Aalamin ng pag-aaral na ito ang estetika ni Tinio na makakatulong sa mga mandudula sa kanilang adhikain sa paglikha. Mangyari pa, maipapaliwanag din ang politika ng nasabing mandudula sa tiyak na panahon ng kanyang paglikha. Isasakonteksto ang kanyang paggigiit ng sining

sa kasaysayan ng dula at teatro ng Pilipinas. Batayang problematiko sa pag-aaral ng poetika ng espasyo ay nagmula rin sa hamon ni Tinio sa kapwa niya mandudula: ang suriin kung papaano ginagamit ang anyong dramatikong upang suriin ang katotohanan.

Mapapansin din ang paggamit ng terminong “matang-manok” upang makapagdagdag ng termino sa panunuring pampanitikan at pansining sa Pilipinas. Ang terminong “matang-manok” ay hango sa isang talinghaga ni Tinio sa kanyang tula. Sa literal na antas, ang “matang-manok” ay ang pagkabulag sanhi ng dilim o ang kagyat na pagkabulag kapag gabi. Sa kaso naman ng ating pag-aaral, tinutukoy nito ang kadahupan ng isang manlilikha at mambabasa sa pagtanaw at pagbatid sa dawag ng mga teksto sa kanilang kritikal at malikhaing uniberso. Sa katunayan, may isinakdal at kinilala pa si Tinio na “kultura ng mga matang-manok” sa daigdig mismo ng mga manunulat at mga alagad ng teatro. Dahilan ng ganitong pagsasakdal ang pagkakapansin niya sa kalagayan ng pambansang teatro. Sang-ayon sa kanya, “isa sa pinakamalaking problema ng dulaang Pilipino ang kawalang-unlad ng iskolarsip at kritisismong ukol sa teatro” (Tinio 1989, 62). Kakitiran ng kamalayan ang “matang-manok” sa inihahang mga bago sa ating dulaan sa takot na hindi mapangalagaan ang kaakuhan, tradisyon, at kalinangan sa isang lipunan. Ang mga minamatang-manok din ang nais supilin ni Tinio, hindi lamang sa kanyang panulat, upang hindi na kumalat at magdulot ng pagkabansot at pagkabaog ng kamalayang pansining. Kaya nga buong tapang na ipinahayag ng mandudula ang paninindigan ukol sa dula at teatro. Ayon sa kanya, “As an educator, I have to fight ignorance. There is too much ignorance going around. I have to put it on record that these people are wrong, are ignorant, do not know what they are talking about. I want to unmask them, lest they brutalize the minds of unsuspecting people. Because, precisely, these people who criticize me are ignorant people. And how dare they?” (sipi kay Domingo 1976, 14).

Ang konsepto naman ng pagpuwing ay tatalakayin din habang hinihimay ang politika at poetika ng espasyo sa bawat dula. Pagpuwing ang isinagawang hakbang ni Tinio upang lupigin ang mga manlilikha at manunuring minamatang-manok habang sinisipat ang kanyang dula bilang behikulo ng pagtanaw sa mundo ng realidad at pangyayaring panlipunan at pangkasaysayan. Masusumpungan sa kanyang mga akda ang ganitong konsepto na hindi isinasantabi ang tungkuling panlipunan at humanistikong pananagutan ng isang mandudula. Mapapansin ding nakatuon ang batayang pagtatasa sa estetika ni Tinio sa kanya mismong mga teorya at prinsipyo ukol sa paglikha at pagsasabuhay ng mga dula sa tanghalan. Kakaunti lamang ang mga mandudula sa bansa ang may kalipunan ng malikhaing gawa at may naisagawa ring pag-aaral sa konsepto ng kahusayan ng dula. Bukod kay Tinio, matutukoy rin ang mandudulang si Julian Cruz Balmaceda na kilala sa mga dulang *Sa Bunganga ng Pating* (1921) at *Sino Ba Kayo?* (1943).

Ang Politika at mga Paraan ng Pagpuwing

Unang nakilala si Tinio bilang mapanghirayang direktor sa Ateneo Experimental Theater. Mapapansin sa kanyang mga gawa ang expermentasyon at kapangahasan sa

pagtatanghal at disenyo ng entablado. May mga pagkakataon na siya ang nagtatahi ng mga kasuotan ng kanyang mga artista (Gulle 1998, 321). Masasabi ring sa kanyang mga kakontemporaryo sa panitikan at teatro, nangunguna siya sa pagbaklas ng mga kinahiratihang paniniwala at tila tradisyon at kumbensiyong ipinapataw sa proseso ng paglikha. Kung kaya’t lubos ang kanyang pag-atake sa mga taong hindi nakakaintindi ng kanyang uri ng sining. Epekto, marahil ito ng edukasyon ni Tinio sa State University of Iowa noong 1958 at sa Bristol University noong 1968. Ayon nga kay Lumbea, “At that time, Rolando’s directing was based on the avant-garde theater that rose in early 20th-century Europe. The main thrust of his thinking was that the director and nobody else could mold a production. Rolando would do with a script as he wished, taking a lot of liberties and breaking tradition. These were all done in the pursuit of his ideal that theater was the expression of the director’s art” (sipi kay Gulle 1998, 321).

Mababanaag ang paghulagpos ni Tinio sa kumbensiyon ng panitikan sa pamamagitan din ng kanyang pagtula. Kilala rin ang mandudula bilang isa sa mga tagapagtaguyod ng “bagay,” isang samahan ng mga modernistang makata na hindi nagpasupil sa mga itinakdang wika, paksa, pagiging sentimental, at paraan ng pananalinghaga sa tradisyong balagtasista. Ang samahan-kilusan nina Tinio, na kinabibilangan pa nina Bienvenido Lumbea at Jose Lacaba ay nasa patnubay noon ng estilong imagism at mga pilosopiya at paniniwala sa Amerika at Europa. Ilan sa mga tula ni Tinio na nagpapatunay sa paghulagpos sa tradisyon ay ang kanyang mga tulang *Postsript*, *Valediction sa Hillcrest*, at *Sa Poetry*. Ginamit ni Tinio ang Taglish (pinaglangkap na Tagalog at Ingles) sa mga tulang ito bilang *licencia poetica* upang baklasin ang kumbensiyon ng katutubong pagtula sa Pilipinas.

Pinanindigan din ni Tinio na ang Filipino, tulad ng Ingles o iba pang wika, ay maaaring maging daluyan ng dalumat at damdamin na masusumpungan sa mga dula mula sa Kanluran. Para sa kanya, higit na uunlad ang antas ng sensibilidad at kaluluwang Pilipino sa pagsasalin. Dagdag pa niya, “The universe of English discourse is culturally remote from the Filipino no matter how many years he has been using it, whereas even if he has not uttered a single Tagalog sentence, its universe has decided affinities with his own” (sipi kay Kintanar 1980, 23). Ipinamalas niya ito sa pagsasalin at pagtatanghal ng mga dulang *Glass Menagerie (Laruang Kristal)* ni Tennessee Williams, *Miss Julie* ni August Strindberg, at *Death of a Salesman (Ang Pahimakas ng isang Ahente)* ni Arthur Miller (Fernandez 1996, 22). Patunay din sa kanyang pananalig sa Filipino ay ang pagkakatatag niya ng Teatro Pilipino noong 1975 na nakatuon sa pagtatanghal ng mga dulang salin. Bagamat nabanggit ni Doreen Fernandez na “hindi gaanong nagtagumpay sa pangangalap ng manonood” ang mga produksiyong ito, mapalad naman ang mga Pilipino na naihan sa tanghalan ang mga klasiko buhat sa Kanluran. Napalawak nito ang kamalayan at panlasa ng mga Pilipino sa obra maestra ng daigdig, gayundin ang karanasan sa pagtunghay ng mga pahayag buhat sa ibang kalinangan, kasaysayan, at ideolohiya. Naggawad din ito ng pagkakataon na ilantad ang mga espasyo ng kalagayan ng tao na hindi nasisilip ng mga manonood, dulot ng kultura at wika. Dagdag pa rito, pakay rin ni Tinio na makapagbuo ang bansa na sariling kanon sa panitikan. Isang paraan

sa pagpapaunlad ng kanon o listahan ng mga akdang sagrado at kailangang basahin ay ang pagtanaw at pagbabalik sa pamana ng pandaigdigang panitikan. Paniniwala rin niya na ang dakilang panitikan ay naglalantad ng unibersalidad ng kalagayang pantao at nagpapamalas sa sinuman ng kanilang kakayahan. Sang-ayon pa sa kanya, “Inakala kong mas importanteng maipakilala ang mga klasiko ng Europa sa mga hindi marunong mag-Ingles at nang makaimpluwensiya ang kasalimuutang intelektwal ng mga iyon sa mga aktor, manonood at, higit sa lahat, manunulat na Pilipino” (Tinio 1989, 67). Kabilang sa mga mandudulang naisalin niya ay sina Shakespeare, Chekhov, Shaw, Plautus, Moliere, at Arbuzov (Fernandez 1996, 124). Maging ang mga pangunahing dula nina Euripedes, Albert Camus, Oscar Wilde, at Eugene Ionesco (Maniquis 1992, 412).

Isa sa mga nalathalang salin ni Tinio ay ang *Ang Trahedyang ni Hamlet, Prisipe ng Dinamarka (The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark)* noong 1991. Kwalipikado siya bilang makata, direktor, at mandudula, sa tunguhing ito lalo pa’t ang dulang ito ni Shakespeare ay nasa anyong magkasanib ang dula at panulaan. Gayong may kasalimuutang taglay ang dula sa pagsasalin, sinikap ni Tinio na “malinawan agad ng artista at manonood ang lahat ng pangungusap” (Tinio 1991, i) sa pamamagitan ng pag-aangkop—hindi lamang pagsasalin—ng naturang teksto sa kulturang Pilipino. Kung sinikap ni Shakespeare na itanghal ang akda sa mga karaniwang tao, gayundin ang isinagawa ni Tinio. Isinaiisip niyang magkakatagpo at magkakahuntahan ng teksto ni Shakespeare ang sinumang Pilipinong nasa lansangan, na ayon pa nga kay Kintanar ay yaong mga “naka-blue jeans at bakya” (Kintanar 1980, 23). Sa pagsasalin, kung gayon, ay paraan ng pagbabahagi ng karunungan sa higit na nakararami upang mapuksa ang lalo pang pagdami ng mga uring minamatang-manok. Gayundin, ang pagsasaling ito ay patunay sa kanyang taos na paniniwala sa wikang sarili. Para sa kanya, ang komunikasyon ng karanasang estetika ay hindi mabubuong ganap sa Ingles. Gayong may kakayahan itong maghatid ng mga konsepto at dalumat, hindi kaya ng Ingles na buhayin ang gunita at mga salalayan na mahigpit na nakaugat sa karanasang personal ng manonood at ng di-malay na kolektibong Filipino (aking salin, sipi kay Kintanar 1980, 23).

Sa pananaw naman ni Lumbera, tatlong sektor ang nais mapaglingkuran ni Tinio sa kanyang proyektong pagsasalin ng mga dulang Europeo at Amerikano. Una, ang mga mandudula na kailangan upang ang entablado sa Pilipinas ay may dulang maitanghal. Ikalawa, ang mga aktor na bagamat mahuhusay umarte ay napipigilan ng Ingles sa lubos-lubusang pagpapalaya ng kanilang talino. At ikatlo, ang malawak na publiko na hindi magkahilig sa mga produksiyon sa teatro dahil ang ginagamit na wika ng mga pagtatanghal ay wikang hindi nila kinagisnan (Lumbera 2001, xi).

Itinampok din ni Tinio ang dulaang Filipino sa pagtuklas at pag-aaral ng teatrong bernakular at paghahalungkat ng tradisyong nalapastangan ng patuloy na kolonisasyon at neokolonisasyon sa aspetong pangkultura ng bansa. Paghahalungkat at pagtungkab sa nakaraan ang bansag sa gawaing ito lalo pa’t itinanghal sa Ateneo noong dekada ’60 ang *Paglipas ng Dilim* (1920) ni Precioso Palma; ang *Principe Baldovino*, isang komedyang natuklasan sa Palawan, noong 1971 sa CCP Little Theater; at noong 1974 sa CCP ng dulang *Ang Kiri* (1927) ni Servando de los Angeles (Fernandez 1996, 117).

May iilan ang lubos na umilag sa konsepto ng “matang-manok” ni Tinio. Nakilala ang mandudula, hindi lamang bilang masigasig na direktor at tagasalin, kundi bilang isang manlilikhang kritiko ng mga kritiko at kapwa manlilikha. Ayon nga kay Lumbera, “mapanlait siya sa mga kapwa artistang kanyang nakaaway. Matalim at sadyang makasugat ang pananalita kapag naiinis sa kasalungatan. Mapagmatigas sa paggigiit ng kanyang mga opinyon” (Lumbera 2001, p. vii). Kabilang na rito ang kanyang pagpuna sa paraan ng pag-aaral nina Nicanor Tiongson at Doreen Fernandez ukol sa dulaang Pilipino, maging ang paraan ng pagdidirehe ni Mauro Avena ng kanyang mga dula (Domingo 1976, 16). Naisulat din niya sa *Times Journal* ang kakulangan ng kakayahan at kaalaman ng ilang kritiko. Ayon nga sa itinuturing na “taghoy” ni Tinio, “I am persuaded to deal with the presumptuous gentleman in order to expose the same brand of charlatanism with which the likes of Mauro Avena, Nicanor Tiongson, Mel Chionglo, and Mario Bautista have plagued the field of theater criticism within the last three, four years” (Avena 1980, 36).

Mahalagang ilatag sa puntong ito ang ilang mga pangyayari at tunggaliang ito upang magsilbing dokumentasyon ng kasaysayang panteatro at pampanitikan sa bansa. Sa isang artikulo sa *TV Weekly* ni Domingo Landicho, halimbawa, kinastigo niya ang mataas na pagtingin ni Tinio sa sarili—wari bang umiilag sa tunguhing paglipol sa mga matang-manok. Walang duda na maaanghang na salita ang nabitawan ni Landicho, bunsod pa ito ng kulturang Pilipino na nagpapahalaga sa pakikisama at damdamin ng kapwa ukol sa kritisismo. Aniya, “Sa aking pananaw, ang paningin na ipinangalandakan dito ni Tinio ay isang banlag, duling, sulimpat o bulag na pagtingin na nagsasaanyo ng isang nagmi-Mesiyas sa kultura at dulaang Pilipino. Ang masakit pa nito’y nangangalong siya sa Department of Public Information at Cultural Center of the Philippines, gumagastos ng salapi ng bayan, para tuluyang iligaw ang sambayanan sa tamang direksiyon ng pag-unlad ng teatrong Pilipino” (sipi kay Domingo 1976, 15). Hinamon ding minsan si Tinio ng yumaong direktor na si Lino Brocka ng suntukan sa lobby ng isang otel noong Disyembre ng 1977 dahil sa kritisismo ng una sa paggamit ni Brocka ng mga tanyag na artista sa kanyang mga pelikula. Itinuring ni Tinio na ang mga pelikula nina Ishmael Bernal, Lino Brocka, at Eddie Romero bilang mga “pretentious films.” (Matatandaang dalawa sa tatlong nabanggit ay hinirang ding Pambansang Alagad ng Sining sa Pelikula). Ayon pa nga kay Tinio, “I hate any kind of intellectual pretention” (Lolarga 1980, 12). Napagsabihan na rin siya ng kapwa mandudulang Amelia Lapeña-Bonifacio na “Ibaba mo naman ang ilong mo” sa literary festival noong 1976 (Lolarga 1980, 12). Mayroon ding mga puna si Nicanor Tiongson at Petronila Cleto sa kanyang isinasagawang pagsasalin na lubos niyang ikinasama ng loob. Sa kanya na rin nagmula na pinaparatangan siyang biktima ng makadayuhan o makaaliping paniniwala at may paurong na ideya pagkat nakakawing sa burgis na sensibilidad sa pagtatanghal ng mga klasikong banyagang dula sa Teatro Pilipino (Lolarga 1980, 13). Mahihiwatigan din ng matinding galit kay Tinio si Mauro Avena sa kanyang kolum na *Kritika* sa magasing *WHO*:

Ito’y walang iniwan sa kahabag-habag na tili ng isang artistang sa pagtakas mula sa di-matanggap na katotohanan ng kanyang lipas na katanyagan at kabuluhan ay kasalukuyang nakukumunoy sa

bangungot ng nabasektomi niyang kaisipan...Ang aking tinutukoy ay walang iba kundi si Rolando S. Tinio, ang primadonang translador, direktor, kostumador—at kamakailan lamang ay nabansagan na ring 'wardrobe queen' ng CCP Little Theater, sa kung bakit ay kayo na ang bahalang magsaukit...Ang kanyang mga polyetong polemiko ay payak na ekspresyon ng pagsusumamo ng isang artistang namumulubi sa papuri na kung pagmaramutan ay siyang nagiging sanhi ng masidhing kabiguan (Avena 1980, 36).

Mahinahon ngunit malakas ang loob naman ang sagot ni Tinio sa mga taong hindi naniniwala sa kanyang kakayahan at umilag sa kanyang politika ng paglikha. Aniya, “I am always right in relation to you. Because I have the superior mind...In other words, kanya-kanya. Kasi hindi naman naaabot ng isipan nila ang naaabot ng isipan ko” (sipi kay Domingo 1976, 15). Sa mga batikos na umusbong noong huling bahagi ng dekada '70, buong-pagtitiwalang sinabi niya na: “Ibsen’s *An Enemy of the People* is against the majority. Precisely it insists on the superiority of the individual. The minority of one, one against the masses. It’s the one with the superior intelligence that must prevail” (sipi kay Domingo 1976, 13).

At sa pananalig ni Tinio sa kanyang sariling sining at adhikaing supilin ang mga minamatang-manok sa daigdig ng teatro, inilatag at ibinuod ni Bienvenido Lumbera ang mga tagumpay ng nasabing mandudula sa pagbabago at pagpapausbong ng sining at kultura ng bansa (sipi kay Gulle 1998, 323):

1. claiming for theater a place among the arts in the Philippines in the 1960s through the “visual impact...intellectual cogency...” and the “excellence and beauty” of Tinio’s theatrical works;
2. educating future theater practitioners and creating among Filipinos an “awareness of good playwriting and effective stagecraft,” and developing a “sophisticated audience for theater performances;”
3. reviving traditional Filipino drama by re-staging old theater forms like the sarswela and opening “a treasure-house of contemporary Western drama” for Filipinos through his extensive works of translation; at
4. Tinio’s mastery of language proved that Tagalog is “a language capable of nuances and subtleties” and it is just as effective and power medium as Spanish or English—languages which were the intellectual currency of the time.

Sa mga nabanggit ni Lumbera ukol sa tagumpay ng mandudula-direktor, tila nakalimutang pahalagahan ang mga orihinal na dula ni Tinio na nakatulong sa pag-aangat na antas ng kahusayan sa dulaan. Totoong higit na marami ang mga isinaling dula ni Tinio kumpara sa kanyang mga orihinal na dula; totoong higit na kilala sa Tinio bilang makata at artistikong direktor ng Teatro Pilipino, ngunit hindi matatawaran ang kanyang mga dula

na kasumpungan ng kanyang politika at konsepto ng kahusayan sa dula. Ang pag-aaral na ito, kung gayon, ay nagbibigay ng puwang sa pagsipat ng mga orihinal na mga akda ng mandudula.

Mga Poetika ng Espasyo

Hinuhubog ang politika ng dula at mandudula batay sa masusing pagpili ng espasyong maglalahad ng suliranin at tunggalian ng mga tauhan sa isang tiyak na panahon. Sa paghihiraya ng kilos at daloy ng kapangyarihan sa loob ng isang espasyo, batay sa malikhain at mapanuring manipulasyon ng mandudula, nailalatag ang dalumat batay sa sariling imbestigasyon ng kanyang daigdig. Sa pamamagitan ng espasyo, nailalantad din ng mandudula ang iba’t ibang uri ng pangingibabaw at pananakop sa kamalayan na kadalasang nakatago sa mga nagkalat na kultural na teksto, paniniwala, at gawi sa lipunan. Dahil sa may mga uri ng pangingibabaw na nakatago o hindi lantad sa kamalayan at pagsipat ng mambabasa at manunuod, itinuturing ang ganitong kapangyarihan bilang puwersang nagpapanatili ng istruktura at institusyong mapanupil sa paglaya. Tulad ng karakterisasyon o pagbibigay-hubog sa pagkatao at kasaysayan ng mga tauhan, binibigyang-hubog din ng mandudula ang espasyo upang lubusang ilarawan ang mga tunggalian at gamit ng kapangyarihan sa lipunan

Makapangyarihan/Namamayani	Nakikibaka/Naisantabi
loob	labas
bayan	bukid / bundok
itaas	laylayan
liwanag	dilim
kasama	etsa-puwera
publiko	pribado
gitna	gilid
siyudad	nayon / lalawigan
urban	rural / agrikultural
daigdig	katawan

Espasyo ng Kapangyarihan sa Panitikan at Kasaysayang Filipino

Sa tiyak na pag-aaral ng espasyo sa kasaysayan at panitikan ng bansa, nabubuo ang mga konsepto ng loob at labas. Panahon pa ni Francisco Balagtas nang una itong naisalin bilang pilosopiya sa awit na *Florante at Laura*, bagamat hindi natin tiyak kung

malay nga ba o hindi sa ganitong pamimilosopiya ang nasabing makata. Nakilala rin sa usaping pampolitika ang konsepto ng loob at labas bilang pagtanaw sa kasaysayan ng bansa—ang nasa loob ang may kapangyarihan at ang nasa labas naman ang siyang napapangibabawan; ang nasa loob ang lehitimo at kinikilala at ang nasa labas naman ang siyang tiwalag, rebelde, subersibo, tulisan, erehe, insurekto, ladron, at minsa’y perverso

Sa pag-aaral naman ni Lumbera ng kasaysayan ng panitikan, natukoy niya ang pag-usbong ng tunggalian ng espasyo sa panitikan at kasaysayan—ang bayan at ang bukid/bundok. Ang bayan—dahil katatagpuan ng plasa, munisipyo, at simbahan—ay lunan ng mga makapangyarihan. Panahon ng Espanyol at Amerikano umigting ang ganitong dikotomiya sa ating lipunan. Samantala, ang bukid at bundok, dahil malayo sa mga institusyon ng kapangyarihan ay walang tinig sa pagbubuo at pagpapasiya sa batas at kalakaran ng lipunan. Sa ganito ring espasyo makikita ang disenyo ng pananakop sa bansa. Matatandaang noong dumaong ang mga Espanyol sa bansa, karamihan sa mga grupong etniko o katutubo sa bansa ay naitulak papalayo sa baybay-dagat. Napunta ang mga grupong ito sa bundok at sa mga liblib na lugar na halos hindi na maaabot pa ng kapangyarihan ng isang pamahalaang kolonyal.

Lumawig pa ang ganitong konsepto sa pagtukoy ng espasyo ng siyudad at ng lalawigan/nayon. Kakikitaan ito ng tunggalian ng kapangyarihan dulot ng konsepto ng modernisasyon, urbanisasyon, at abanteng teknolohiya. Masisipat sa mga nobela, kuwento, at politika ang romantisasyon ng nayon at ang pagbasag sa kristal na imahe ng isang siyudad. Klasiko na sa ganitong paglalarawan ng espasyo ang *Sa Mga Kuko ng Liwanag* ni Edgardo Reyes.

Nagpakilala rin sa kontradiksyon ng kapangyarihan sa bansa, maging ang disenyo ng kawalang-katarungan at pag-abuso ng espasyo ang konsepto ng liwanag at dilim, publiko at pribado, daigdig at katawan, gitna at gilid, at itaas at laylayan. Lumitaw ang ganitong talinghaga ukol sa espasyo sa mga panitikang umuusbong (emergent literature) na nagtataguyod at naggigiit ng isang mapagpalayang lipunan para sa lahat. Saksi ang ganitong paglikha ng espasyo sa mga pakikibaka ng iba’t ibang sektor sa bansa—ang mga magsasaka, mga manggagawa, kababaihan, mga katutubo, at mga maralita. Naging bahagi sa poetika ng manunulat ang paghubog ng espasyo. Sa panitikan ng pambansang demokratiko, may mga salaysay ng paglusob sa siyudad ng Bagong Hukbong Bayan bilang komprontasyon sa sentro ng kapangyarihan at paglansag sa pang-aabuso ng kapangyarihan sa kamay ng mga kapitalista at tiwaling liderato ng bayan. Sa panitikan ng kababaihan, ang pagsusulat ng erotiko-romantikong akda ay isang paraan upang maangkin ang publikong espasyo na ipinagkait sa kanilang pagpapahayag. Matagal ang panahon na pinatatahimik ang kababaihan at ang kanilang mga panulat ay itinuring na mga sulatin na kailangang ikandado tulad ng talaarawan. Paglaya sa makitid na espasyo ng silid at ng katawan ang kadalasang talinghaga sa panitikang makababae. Paglaya din sa maliit na espasyo ang isinasagawa sa dulang pantanghalan at pampelikula upang iparating sa manunuod ang adhikain sa mas malawak at payapang lunan. May nalikhang tumbasan na ang maliit na espasyo ay paglalarawan sa pagsisiil at pagpipiit at ang

malawak na espasyo naman, kung gayon, ay kalayaan at paggawad ng kapangyarihan sa tauhan ng mga kuwento at dula. Ganito ang poetika sa *Paraisong Parisukat* ni Orlando Nadres at sa pelikula ni Carlitos Siguion-Reyna na nagtatampok ng babaeng nagsasayaw at nagsasaya sa kabukiran upang ipahiwatig ang pag-angkin ng higit na malawak na puwang sa lipunan.

Sisipatin ngayon ng pag-aaral na ito ang disenyo ni Tinio sa espasyo ng kanyang mga dula; kaalinsabay nito, madudukal din ang panlipunang nilalaman ng mga akdang ngayon ay pinag-aaralan.

Mga Puwang ng Katarungan, Mga Puwang sa Katwiran

Sa dulang *May Katwiran ang Katwiran*, lalawigan ang piniling espasyo ni Tinio. Batid ng mandudula na sa espasyong ito nagaganap ang tunggalian ng uri sa lipunang Filipino, lalo pa’t ang kanyang mga pangunahing tauhan ay panginoong may-lupa, magsasaka, at grupo ng mga tulisan. Iniluklok niya ang mga tauhan sa bukid, sa lawa, at sa kagubatang kuta ng mga tulisan. Kuwento ng pakikipagsapalaran ang naging daloy ng dula. Nadedehado ang magsasaka [ang Kasama] sa mga transaksyon at kasunduan nila ng Senyor, batay sa balikong paniniwala sa tinaguriang “hustisya sosyal” ng dula. Gayunpaman, pilil na tinatanggap ng magsasaka ang kanyang abang kalagayan at ang mala-aliping pakikitungo kay Senyor sa paniniwalang likas at batas ito sa uring kanyang pinagmulan. Kawalang-katarungan din sa kaso ng ating bansa ang pinaksa sa dula.

Sa pagpili ng lalawigan bilang lunan, na nakasandig sa agrikultural na ekonomiya, naipamalas ni Tinio ang piyudal at kolonyal na kalagayan na tagpo na ang naghahari ang siyang nagmamay-ari ng malawak na lupaing sakahan. Dahil sa taglay na kapangyarihan ng Senyor, siya rin ang nagkaroon ng pagkakataon na makapag-aral. Ang edukasyon ang lalong nagpatibay sa pagkakaluklok nito sa itaas ng lipunan. Akma ang pagkakapili ng espasyo sa dula dahil malaking bahagdan ng bansa ay nakasandig pa rin ang kabuhayan sa lupa. Agrikultural ang ating bansa at sa mga inhustisyang nagaganap, hindi nakapagtataka na patuloy pa ring tayong lugmok bilang umuunlad na bansa. Hindi lamang ito payak na usapin ukol sa teknolohiya ng pagtatanim kundi sa usapin ng pagmamay-ari ng ikabubuhay. Masining ding isinadula ang hindi pagbibigay-tinig sa isang magsasaka. Dahil wala siyang taglay na espasyo sa lupa, pinagkaitan rin siya ng karapatan na ipahayag ang kanyang tinig sa usapin ng bayan. Dagdag pa rito, inilantad din sa dula ang magkaakibat na paggamit ng mga ideolohikal na aparato ng simbahan, paaralan, at hacendero sa patuloy na pagkakait ng katarungan sa uring magsasaka. Ayon nga sa pambungad na awit sa dula:

*Ang bawat tauhan
May ginagampanang
Papel sa lipunang
Di kayang tanggihan*

*Malasin, pagmasdan
Saka pag-aralan
Mayo'n bang katwiran
Katwiran ng tanan.* (Tinio 2001, 2)

Sa ikasampung tagpo ang dula, inilarawan ang unos na naganap sa lawa. Sa tagpong ito, halos ibuwis ng magsasaka ang kanyang buhay upang mapaglingkuran lamang ang Senyor na nais makatakas sa kanyang lunan. Pahiwatig (foreshadowing) ang nasabing unos sa espasyo upang ihanda ang mga manunuod sa pag-aalsa at paghihimagsik ng mga nadedehado sa lipunan. Bagamat hindi ipinakita sa dula ang nabanggit, ang mandudula na mismo ang nagpahiwatig, sa bisa ng panawagan at paglalantad sa kabulukan ng partikular na espasyo, na kung walang isasagawang hakbang sa inilantad na suliraning panlipunan ay magsasanib ang puwersa ng mga magbubukid upang angkinin ang espasyong malaon na sa kanilang ipinagkait.

Tila-epiko ang istruktura at pagkakahanay ng pangyayari sa loob ng espasyo ng dula. Kagyat ding maaalala ang mga kuwentong-bayan sa Pilipinas, lalo ng ang mga anyo ng *trickster tales* o salaysay ng panlilinlang tulad ng Pilandok, Juan Tamad, at Juan Pusong. Gayong ang dula ay may bahid ng kuwentong-bayan, wala itong pusong na nagmula sa marginalisadong sektor. Sa mga kuwentong-bayan ng Pilipinas, ang bida o ang pusong na nagiging tagapagtanggol ng kapakanan ng kanyang uri ay buhat sa mababang antas ng lipunan. Samantala, sa dula, ang tauhang nakaligtas sa mga hanay ng pagsubok at tunggalian ay nagmula sa mataas na uri. Sa ganitong pagkakadisenyo ng daloy ng kapangyarihan, matutukoy ang mga panlipunang suliranin tinalakay ng dula: (1) kakulangan ng karamihan sa mga Pilipino ng sariling lupang sinasaka; (2) kawalan ng pagkakataon ng mga nakararami sa edukasyon na kaakibat sa kanilang pagkamulat at pagkamalay; (3) laganap pa rin sa kasalukuyan ang pagmamalabis at opresyon sa mga nagmamay-ari ng kayamanan at laging biktima ang mga mahihirap; at (4) lantad ang kakulangan ng kamalayan sa hanay ng mga magsasaka ukol sa kalayaan at karapatang panlipunan.

Ang Pagkakahon sa mga De-kahong Haraya

Makikitid na espasyo ang pinili ni Tinio para sa kanyang dulang *Ang Mga Kahon*: ang kondominyo sa isang lungsod, ang mga kahon, at ang makipot tindahan. Tinatalakay ng dula ang pagbagsak ng Marxismo sa kamalayan ni Joy, na siyang pangunahing tauhan sa dula. Tiyak din ang paglalagak ng silid sa Maynila upang isadula ang lunang naging saksi sa pag-usbong ng mga kaisipang panlipunan at pampolitika. Ang pagpapatuloy at pagkaagnas ng tindig-politika ang naging tunggalian ng mga tauhan sa dula. Ang silid ay nagpapahiwatig ng mga makikitid na paniniwala sa pagsipat ng problema sa lipunan. Ang mga nagkalat na kahon sa silid na ito ay nagbibigay-impresyon sa pagsisilid ng mga

bagaheng personal o kolektibo ng bansa, maging ang talinghaga ng pagkakahon ng pananaw sa hanay ng mga mamamayang itinuring na nakikisangkot sa pakikibaka sa kalayaan, kaligtasan, at kaginhawaan.

Taglay ding talinghaga sa dula ang pagkakasira ng kagamitan at kakulangan ng sangkap sa pamilihan (e.g., pagkasira ng toaster at ang hindi pagkakahon ng litsugas para sa ensalada) upang ilarawan ang kalupitan ng lungsod sa buhay ng mga tauhan. Ang mga salaysay naman sa pagpaslang ng isang janitor ay nagpapatibay pa sa ganitong pagpipinta ng eksena: ang kultura ng karahasan dulot ng kawalang pag-asa sa espasyong urban.

Gayundin, ipinamalas din ang alyenasyong nararamdaman ng tao sa masikip at dikit-dikit na espasyo ng lungsod. Pansinin ang nalikhang *xenophobia* o takot sa tao dulot ng pagkabalisa sa lungsod sa salaysay na ito ni Joy:

Kayo ang nagdala rito ng lumbay at pamamanglaw at kawalan ng pag-asa! May isang dalagatang bingot na tumatao sa tindahan sa kanto, at kaninang hapon, nagpunta 'ko sa kanya para bumili ng Kleenex. Nag-iisa siya sa tindahan na parang puneraryang wala naman mga patay. (Tinio 2001, 53)

Ang kitid ng mga kahon ay symbolismong tumutuhog sa pinakapaksa ng dula: ang pagpuwing ng mandudula sa ilang walang sariling pagsusuri sa mga kaalaman at ideyang politikal ng kanyang panahon. Ayon nga sa dula:

Sa palagay ko, ni isang ideyang orihinal, hindi pa nag-uugat sa utak mong `yan! Kung magsalita ka, para ka n'yong mga librong binabasa mo nang binabasa. Para kang teyp recorder! Para kang lorong pinagkatuwaan nina Lenin, Hitler, at Mao! (Tinio 2001, pp. 53-54)

Mahalaga ring mabanggit na hindi naging pasibo sa kakitiran ng espasyo ang mga tauhang sina Bernie at Joy sa dula. Si Bernie, halimbawa, ay nakadalawang ulit na nagtangkang magpahangin sa roof garden ng kondominyo. Pahiwatig ito sa pagkadismaya sa inilaang puwang para makagalaw sa isang lungsod at sa isang paniniwala. Samantala, nais naman ni Joy na alisin sa kanyang silid ang mga kahon. Dahil sa ganitong pagpupunyagi (i.e., ang pag-apuhap at paghagilap ng espasyo bilang pakikibaka), ang mga nabanggit ng tauhan ay pinaslang ng puwersang mapanupil sa dula.

Espasyo ng Alaala at Espasyong Maternal bilang Paghihilom

Sa mga orihinal na dulang pang-entablado ni Tinio, ang *Ale*, *Aleng Namamangka* ang maituturing na pinakasimbolikal at lirikal kung pag-uusapan sa tiyak na pagpili niya ng tema at ng espasyong gagalawan ng tauhan—isang lumang bahay. Ang espasyong ito

ang naging lunan upang ilantad ang mga lihim na pampamilya sa pagitan ng dalawang tauhang sina Alma at ang kanyang nanay na antropolohista. Ang espasyo ring ito ang naging saksi sa pag-uusig ng babae sa kanilang itsura, ang pagsusumbatan ng ugali, at pagpapahayag ng takot/pangamba sa pagbabago ng katawan dulot ng katandaan.

Lirikal ang pagkakapili ng isang lumang bahay na halos hindi na tinitirahan at hindi na maaaring pamahayan ng tao dahil sa espasyong ito naibunyag ang pagguho ng isang intelektwal, ang pagsasatinig ng mga hinaing, at pagpapamalas ng malagim na lihim ng mag-ina: na ang ina sa dula ay ginahasa ng kanyang biyenan at si Alma ay anak sa karahasang ito.

Kahanga-hanga rin, sa antas metaporikal, ang espasyong maternal na ginamit sa usapang ito ng mag-ina. Talinghaga ito ng paghihilom sa kabila ng mga masasakit na paggunita at pagbakas sa kasaysayang pampamilya. Sa katunayan, naisaisip ito ng tauhang si Alma:

Kaya gusto kitang makita...makaulayaw nang masinsinan...Nang malayung-malayo sa mundo ng ibang tao...Parang...parang nasa loob uli ako ng tiyan mo (Tinio 2001, 87).

Dagdag pa rito, ang espasyo ng lumang tahanan ay ang espasyo ng isang sinapupunan ay tila nagsanib sa dakong huli ng pagsasadula. Kapwa ito nagluwal ng mga gunita—gaano mang kasakit o kahapdi—at ito rin ang naging silungan at kanlungan ng mga sugatang kaluluwa sa proseso ng paggunita.

Re-imahinasyon ng Kultura at Kamalayan

Satirikal ang dulang *Isang Buhay sa Tambakan* na nasa anyo ng komedya ng maneras o *comedy of manners* na naiugat sa mga mandudulang sina Menander, Plautus, at Terence. Ilan sa mga modernistang mandudula na nagsulong ng ganitong anyo ay sina Moliere at Oscar Wilde. Sa ganitong anyo, pakay ng mandudulang si Tinio na gawing katawa-tawa ang paghubog sa espasyo ng dula. Napili niya ang tambakan o isang squatter's area bilang espasyo ng mga tauhan buhat sa alta sosyedad. Sa pamamagitan nito, maipapamalas sa mga manunuod ang hungkag na pamumuhay at kultura ng isang uri na inilapat sa espasyong hindi nila kinabibilangan o kinamulatan.

Sa ganitong manipulasyon ng espasyo, mahahalata ang kamay ng mandudula na nagsa-Diyos sa buhay at galaw ng kanyang mga tauhan. May impresyon sa mga manunuod na wari bang tumutunghay sila sa akwaryum na ang mga isdang nagsisipaglangoy ay mga aktor sa tanghalan. Gayunpaman, ipinapahiwatig ng dulang ito ang pretensiyon ng mga mayayaman o mga nasa nakariribasang uri ng lipunang Filipino sa pagkakaunawa ng panlipunang kamalayan. Halimbawa, ang tauhang si Henny ay nanirahan lamang sa tambakan upang alamin ang realidad sa daigdig ng mga mahirap upang lumabas

na makatotohanan ang kanyang isinusulat na iskrip sa pelikula. Ang mga tauhang sina Millie at Annie ay nanirahan din dito upang tumakas sa kanilang mga problema bilang mayayaman. Ito rin ang paraan ng mga nabanggit upang hanapin ang “kabuluhan ng buhay” na hinubog sa malayong sensibilidad ng kanilang pinagmulan kaya nga't lumilikha ng artipisyal na suliranin. Kapansin-pansin nga sa dialogo ng mga tauhan ang kanilang labis na romantisasyon at gloripikasyon sa kahirapan at kahulugan ng buhay.

Ang buhay ko ngayon, higit na mayaman sa anupamang pinangarap ko o nilunggati. Naisip mo na ba kung ga'no kasarap ang magutom, ang magtipid nang todo para makabayad lang sa lahat ng utang, ang mag-impok nang ilang buwan para makabili ka ng bagong pares ng sinelas, ang magtrabaho nang buong araw at gabi hanggang sa kumiro ang likod mo at makatulog ka sa silya dahil wala ka nang lakas para humakbang papunta sa yong higaan? (Tinio 2001, 109).

Hitik sa balintuna ang komedyang ito. Anumang gawing pagpapanggap ng mga tauhan na makilublob sa isang lugmok na espasyo, hindi pa rin sila lubusang makapasok dito dulot ng kanilang sensibilidad at kinamulatang pananaw. Halimbawa, tila pang-mayamang pagkain ang iniluluto ng mga tauhan sa tambakan. May katulong din ang mga tauhan sa tambakan, at ang kanilang mga kagamitan sa tahanan ay hindi natural sa espasyo ng mga mahihirap. Nagpapahiwatig ito ng iba't ibang suliranin at mundo ng realidad sa uri na nagkataong inilagag sa isang banyagang espasyo.

Nilayon din ni Tinio sa komedyang ito ang suriin ang pagpapanggap ng mga nasa alta sosyedad na mayroon silang pagpapahalaga sa mataas na uri ng sining. Suriin ang siping ito:

Kayong mga dukha! Wala na kayong inisip kundi kuwarta! Kaya walang kalaman-laman ang mga buhay n'yo. Hindi n'yo binibigyan ng pagkakataong pumailanlang sa papawirin ang inyong mga diwa, magpunta kayo sa mga konsiyerto at magpadala sa matinding damdamin nina Brahms at Tchaikovsky. Basahin n'yo sina Gautier at Baudelaire...si Tolstoy...si Dostoyevsky...si Goethe...si Jacqueline Susann (Tinio 2001, 132).

Sa enumerasyon ng sipi sa taas, kapansin-pansin na ang mga artista'y maikakategorya sa “high-art”—mga musikero, makata, nobelista. Walang dudang sopistikado ang tauhang si Annie sa kanyang pahayag na ito habang kausap ang tauhang orihinal na nagmula sa tambakan. Ngunit ang nakakatuwa sa kanyang pahayag, na napagtagumpayan ni Tinio, ay ang pag-atake sa kahungkagan ng ganitong pagyayabang at pagmamalaki. Patunay ito sa tagumpay ni Tinio sa pagpapatawa sa primera-klaseng pamamaraan. Ang huling pangalan na nabanggit ni Annie—si Jacqueline Susann—ay isang nobelista ng romansa. Wala itong ipinagkaiba kina Helen Meriz, Nerissa Cabral, Gilda Olvidado at Elena Patron. Nagkataon lamang na banyaga ang huli kaya inakala rin ni Salud (ang katulong ni Annie sa tambakan) ay elitistang artista ang nabanggit.

Paggawad ng Tinig sa Pipi at Pinatatahimik

Kapwa metaporikal ang konstruksiyon ni Tinio sa espasyo ng dula at sa karakterisasyon ng tauhan sa dulang *Ang Kuwento ni A*. Sa karakterisasyon, sinadya ni Tinio na gawing pipi ang tauhan upang agad ilahad ang suliranin ng akda. Ang pagkakapili naman ng isang liblib na nayon bilang espasyo ay angkop sa isang babaeng literal at metaporikal na pipi dahil malayo ito sa sentro/bayan at maliit ang posibilidad na makarating ang mga mapagpalayang dalumat ukol sa kasarian at relasyong babae-lalaki.

Sa tabi ng bundok nakatirik ang kubo ni Ana (ang pipi na kilalang “A” sa dula dahil ang tanging tinig na maririnig sa kanya ay ang “A”). Asawa siya ng isang traysikel driver na mayroong ibang asawa sa kabilang bahagi ng bundok. Sa bandang huli na lamang nalaman ni A ang ganitong panloloko ng kanyang asawa.

Sa espasyong ito sa dula, nahiraya ni Tinio ang bundok at nayon bilang dehadong espasyo sa lipunang Filipino dahil sa usapin ng heograpiya at layo sa sentro. Dahil nasa gilid lamang ang nayon sa aspetong pangkapangyarihan, malayo ito sa tinaguriang access sa kaalaman at hustisya na namamayani sa mga institusyon ng lungsod o urbanisadong lunan.

Ginamit din niya ang taniman ng palay bilang pantulong na lunan kung saan inilalagak ni A ang kanyang hinaing at pangarap bilang maybahay. Sa espasyong ito, lumilikha ang babaeng tauhan ng mga panakot-uwak at labis na nasisiyahang mangarap sa isang ideyal ng pamilya. Sa katunayan, mayroon siyang panakot-uwak na kakatawan sa kanyang asawa, sa kanyang sarili, at sa isang sanggol na anak na wala naman siya. Ang tanimang ito ang naging daigdig ng pantasya ng isang babaeng pipi at pinatatahimik sa isang espasyong ang naghahari ay lalaki. Ang lunan ring ito ang nagbigay ng pagkakataon sa tauhan na maghiganti sa natipong galit dulot ng pagmamaltrato ng asawa—pambababae, pambubugbog, at pang-aalipin.

Ang Katawan bilang Espasyo ng Kapangyarihan

Katawan naman ang namayaning espasyo sa dulang *Kalapati*. Ukol ito sa isang dalagang (Lagring) itinulak ng kanyang ina na maging a-go-go dancer sa Marikina, espasyong malayo sa kanilang minulan. Hindi man lubusang batid ni Lagring ang kapangyarihan ng kanyang katawan, nakagawa siya ng paraan upang makatakas sa night club.

Mula sa espasyong ito, napunta si Lagring sa isa pang mapanupil na espasyo. Naglingkod siya bilang katulong sa isang tahanan. Ginamit ni Lagring ang kanyang katawan upang paikutin ang mga lalaking nananahanan sa espasyong iyon—mula kay Mang Nano, Junie, Bennet, at Ramonito. Sa pamamagitan ng katawan, naging magaan ang kanyang pagkakasadlak at pakikipamuhay sa espasyong pag-aari ng mga lalaki. Hindi siya

nakaranas ng pisikal na pang-aabuso sa magkakapatid. Nakakatulog siya sa silid ng may-ari. Napapasok niya ang studio ng potograpong si Junie. Nakakakain siya nang sabay sa mag-anak. Nagagalugad niya ang tahanan tulad ng isang lehitimong miyembro ng pamilya. Sa katunayan, “tatay” nga ang tawag niya kay Mang Nano. Naisasama siya sa kasiyahan ng mag-anak tuling Pasko at Bagong Taon. Sa espasyong taglay ni Lagring, nakamit niya ang kapangyarihang angkinin ang pribilehiyong ipinagkait sa kanya dulot ng kahirapan at kasarian.

Matulain ang pagkakahubog at disenyo ni Tinio sa mga destinasyon ng nasabing tauhan. Pasaporte sa paglalakbay at kalayaan ng babae ang kanyang katawan. May taglay na kapangyarihan ang katawan—tila naggagawad ng espirital at kosmikong kapangyarihan sa pagkababae. Kung ihihwalay ang usapin sa moralidad, maituturing na mapagpalaya ang ganitong paggamit ng kapangyarihan ng tauhan. Sa bandang huli ng dula, narating, naangkin, at napagtagumpayan ni Lagring ang espasyo ng kanyang pangarap—ang mistikal na Bundok Banahaw—upang katagpuin ang mundo ng kanyang nakaraan, pagkabata, at kawalang-malay.

Ang Pagguho ng Tahanan at ang Tunggalian ng Paninindigang Pangkalinangan

Trahedya sa espasyo ng pamilya ang paksa ng dulang *Kulay Luha ang Pag-ibig*. Tahanan ng pamilya Robles ang espasyo na nagsadula sa proseso ng pagbabago sa ugnayan ng mga miyembro, pagkawasak ng mga hangarin, tunggalian ng mga paniniwala ukol sa musika, at pagharap ng pagsubok sa pagpapanatili ng pinakamahalagang institusyon sa lipunang Filipino.

Maituturing na klasikong espasyo ang tahanan sa dulang Filipino. Gayunpaman, napagtagumpayan ni Tinio na maghatid ng bagong pananaw sa pagsipat sa masalimuot na espasyo ng tahanan—ang pagpasok ng bisita, ang paglalayas ng kaanak, ang pangingibang-bayan, ang pagpapakasal ng isang anak, ang pagkukulong ng mahal sa buhay sa isang sistema, ang pagrerebelde ng anak sa paglisan ng tahanan ng walang permiso sa magulang, at ang paghahari ng idolong patriyarkal sa lunan.

Pamilya ng mga musikero ang mga Robles. Si Edong, ang ama, ay isang guro sa piyano. Ang kanyang maybahay na si Chelo ay isa namang mang-aawit ng klasikal na kanta. Ang panganay nila, na walang talino at talento sa musika, ay naging *business manager* na lamang ng isang bandang pinangalanang “Family Scandal.” Ang kaisa-isang anak na babae ay mahusay na piyanista ngunit naghahangad maging miyembro ng banda (bilang keyboard player) ng kanyang kuya. Pinipilit namang maging biyolinista ang bunsong si Jersey, gayong nais nitong maging mananayaw sa mga progamang pantelebisyon.

Tunggalian ng konsepto ng lehitimo at popular/bakyang sining ang naganap sa loob ng espasyo. Dahil walang talino sa musika, sadyang naisantabi si Marty sa likhang espasyo

ng kanyang pamilya. Tinagurian pa nga siyang anak sa labas—pahiwatig na nasa gilid siya ng espasyo sa pamilya. Kung kaya't nangibang-bansa ito. Inilako niya ang kanyang banda sa iba't ibang bayan sa Japan. Sa daloy ng dula, naging prodyuser din siya ng mga pelikulang pornograpiko na ipagbebenta sa Taiwan.

Sina Myrna naman, gayong may angking talino at naitatampok pa sa mga pagtatanghal na Paco Park Presents, ay nasupil ng kanyang tatay na palawakin ang kanyang espasyo. Sa madaling sabi, hadlang ang kanyang ama sa sariling ambisyon. Nais kasi ng magulang niya na mag-aral siya sa Julliard School of Music bilang iskolar. Nasiraan ng bait ang nabanggit dahil hindi nakayanan ang opresibong pamamahala/sistema ng kanyang magulang.

Nalulong naman sa droga si Jersey bilang pagrerebelde sa magulang, gayong hindi nito nakuhang makatakas sa espasyong inilaan sa kanya ng pamilya. Gayunpaman, malaya itong makakaalis ng espasyo sa anumang oras na kanyang nais.

Maliban sa pagsasadula ng panunupil at paghahari ng isang lalaki (Edong) o patriyarkal na sistema (ang mag-asawa) sa espasyo, tinalakay din ng dula ang sagupaan ng paniniwala sa sining at ambisyon sa buhay: ang klasikal laban sa popular na musika; ang pagpapanatili ng pamilya laban sa pagtakas ng tahanan. Mababanaag sa hinaing ni Myrna ang ganitong pagsasalpukan ng paniniwala:

‘Ta n’yo ang itsura ng anak n’yong si Jersey...Gustong magtrumpeta nung araw. Gustong mag-Drum and Bungle Corps noong Boy Scout siya. Ano’ng ginawa n’yo? Pinilit n’yong magbiyolin dahil wala `ka n’yong pumopotpot-potpot lang sa buong angkan n’yo. Ano tuloy ang labas ngayon? Drug addict na primera klase...Ang Kuya Marty ko...kung tratuhin n’yo, parang anak sa labas dahil nagkataong ipinanganak na walang hilig sa musika...Aber, ano ba ang nagpadakila sa pamilya n’yo? Ano ang ipinagmamarangal n’yo? (Tinio 1994, 75-76).

Naigpawan ni Tinio ang sentimentalidad at gasgas na paglalarawan ng espasyo sa isang dula sa pamilya. Totoong klasiko at popular ang ginamit niyang espasyo tulad ng tahanan upang ilarawan ang paghahari ng lalaki at pagkawasak ng halagahang pampamilya ngunit sa anyo at pormang ito ng dula, nagpasok siya ng kakaibang paksa upang may maihaing bago ang kanyang teksto. Kung lilimiin, bibihira lamang sa mga dulang Filipino ang masinop na tinatalakay ang politika sa pagtukoy kung ano at alin nga ba ang tatanghaling lehitimo at mataas na uri ng sining. Naisakatuparan ito ng mandudula sa pagbabalangkas ng mga galaw (ang pagdating at paglisan, ang pagsulpot at paglaho, ang pagtakas at pagkawasak) ng mga tauhan sa partikular na espasyo.

Tungo sa Rebisyon ng Estetika ng Dula at Dulaan

Sa pagbabasa ng mga orihinal na dula ni Tinio batay sa poetika ng espasyo at sa imbestigasyon ng kanyang politika sa paglikha, maisasalansan ang kanyang tindig ukol sa estetika (o ang mga dalumat ng kahusayan/kasiningan ng akda) at sa panlipunang tungkulin ng kanyang mga panulat. Totoong masalimuot ang usapin ng estetika lalo pa’t sa lipunang Filipino—sa daigdig ng mga manunulat, kritiko, at mambabasa—na ang nagiging batayan ng kahusayan ay ang panlipunang kamalayan ng manunulat na tumatagos at masisipat sa kanyang isinilang na teksto.

Sumibol si Rolando S. Tinio sa panahong maigting ang usapan sa ugnayan ng panitikan at lipunan. Huling mga taon ng dekada `60 at ang sumunod nitong mga taon, nalagay ang lipunan sa matinding krisis sa ilalim ng pamahalaang diktaduryal ni Marcos. Nagkaroon ng kilusan ang mga manggagawang kultural upang suriin at mapalaya ang bansa sa gapos ng mala-piyudal at mala-kolonyal na sistema sa pamahalaan at lipunan. Pumasok din at namayani sa pangangatwiran ng aktibistang kilusan ang dalumat nina Karl Marx at Mao Zedong. Naging sagrado sa mga manunulat noon—kuwentista, makata, at mandudula—ang *Talks of the Yen-an Forum*. Dinakila rin ang naunang sanaysay ni Salvador P. Lopez hinggil sa mapagpalayang gamit ng malikhaing teksto sa konteksto ng lipunang Pilipino. Ayon sa kanyang *Literature and Society*:

Hindi natin kinailalimutan, sa kabila ng pagbibigay-diin sa “panlipunang nilalaman,” na ang tinutukoy natin ay panitikan at hindi propaganda. Ang hamong inihaharap natin sa manunulat ay hindi ang hamon na tugtugin niya ang tambol o ang trumpeta ng pag-unlad. Ipinagugunita lamang natin sa kanya na sa lahat ng layuning maaaring pag-alayan niya ng kanyang mga kakayahan, wala nang mas kapaki-pakinabang pa kaysa pagpapaunlad ng kalagayan ng tao at sa pagtatanggol sa kanyang karapatan (salin ni Fanny Garcia, Lopez 1940, 256).

Sa mga magkaakibat na salik pangkasaysayan at panlipunan, unti-unting nahubog ang estetikang Filipino na nakaangkla sa pamantayang pampolitika sa panahon ni Tinio. Nagkaroon ng makabayang adhikain ang mga manunulat na Filipino. Halos isakdal ang mga manunulat na ang tanging pinagkakaabalahan ay pakinisin ang kanilang akda, sipatin sa lente ng Bagong Kritisismo o Pormalismo ang mga tekstong pampanitikan, at maghanap ng tumpak at maririkit na salita upang maipahayag nang masining at malikhain ang nais nilang ipadama at ibahagi sa mambabasa.

Nagmatyag din ang mga manunulat at kritiko sa mga bakas ng kolonisasyon sa kamalayan ng Pilipino. Pakay ng mga manunulat at kritiko ang masugpo ang makaaliping kamalayan sa mga institusyon na lumilikha ng paurong na dalumat. Kaakibat sa panahong iyon ang pagtataguyod ng kaakuhang Filipino at ang proseso ng dekolonisasyon. May pag-aaral si Renato Constantino ukol sa “misedukasyon” ng mga Pilipino sanhi ng mahabang kasaysayan ng pananakop—mula sa mga Espanyol hanggang sa Amerikano.

Tinugaygayan din ng mga manlilikha ang mga puwersang lantad at di-lantad na patuloy na sumusupil at sumisiil sa kalagayan ng mga mamamayan. Sa ganitong paglalarawan ng kapaligirang pinagsibulan ni Tinio, mahihinuha na ang usapin ng estetika ay likha't produkto ng pangyayaring panlipunan at pangkasaysayan. Para sa mga manunulat na Filipino na nagsusulat din sa wikang Filipino at bernakular na wika, ang tiyak na paggamit ng wika ay isa nang hayagang manipestasyon ng pagkamakabayan. Ang pagbakas sa tunguhin ng mga manunulat ng kilusang propagandista at ng kilusang rebolusyonaryo ng panahon ng Espanyol at ang mandudulang itinuturing na “sedisyosong” dula o *drama simbolico* ay bahagi ng kilusang radikalismo na iniugnay sa tradisyong makabayan.

Sa pagtatala ng kasaysayan at pag-unlad ng dula at teatro sa Pilipinas, ang panahong pinagsibulan ni Tinio bilang mandudula at direktor ay itinuturing ni Tiongson na “pag-unlad ng pambansang teatro” (sipi kay Aguila 1981, 36). Sa ganitong pagtatakda ukol sa teatro ng bansa, mahihinuha na naging batayang dalumat ang usaping makabayan at panlipunang pananagutan sa pagbubuo ng pambansang teatro. Sa ganitong pamantayan, kung magbabalik-tanaw sa kasaysayan, matagal ang panahong naging matamlay ang dulang Filipino. Ayon nga kay Reuel M. Aguila, “animnapung taon, kung gayon, ang agwat ng dulang Pilipino, mula sa unang taon ng pananakop ng Amerikano (1900s) hanggang sa dekada sitenta” (Aguila 1981, 37). Sa panahong ito, ang mga dulang may hibong politikal o tumutuklas sa tradisyon at kalinangan ng lipunang Filipino ay nagsisilbing batayan hindi lamang sa kahusayan kundi sa halaga ng akdang pampanitikan. Ito rin ang pamantayang binalikwas ni Rolando S. Tinio.

Taglay ang mapanuri at mapang-uisang ugali, pinahalagahan ni Tinio ang kalayaan ng pagpapahayag na walang pagtatakda ng anumang kilusan o anumang puwersa sa paglikha, mapagpalaya man ito o mapanupil. Mataas ang kanyang pagpapahalaga sa kahusayan at kagalingan batay sa itinakda ng mga tanyag at klasikong dula sa Kanluran. At ang ganitong paninindigan ay hindi niya sinupil o itinago. At hindi rin niya iyon inihingi ng tawad gayong sa panahon niya’y kalakaran ang orihinal na Filipinong akda na nilikha sa mga sumusunod na katangian:

1. Sumasalamin sa kulturang Filipino;
2. Tumutugon sa pangangailangan ng mga Pilipino sa isang tiyak na panahon; at
3. May halaga para sa ikabubuti ng higit na nakararami (aking salin, Tiongson 1998, 2).

Pagka-Filipino ang kalakaran noon sa pagsulat ng dula, bunga na rin ng pagsisikap na isangkot ang dula sa pagbubuo ng pagkabansa ng ating lipunan, gayong si Tinio ay abala sa pagsasalin at pagtatanghal ng dulang banyaga at sa kanyang mga orihinal na dula, kapansin-pansin ang pagsunod sa mga padron ng Kanluraning anyo tulad ng “comedy of manners” sa kanyang *Isang Buhay sa Tambakan*, estilong absurd sa *Ale*, *Aleng Namamangka*, at ang dulang Brechtian sa kanyang pinakakilalang dulang *May Katwiran ang Katwiran*. Matibay ang pagkakakapit ni Tinio sa kanyang prinsipyo.

Aniya, “naniniwala ako sa aking karapatang lumikha ng aking pinaniniwalaang mayroong akong karapatang isakatuparan. Ito ang paniniwalang nagdulot ng alingasngas sa Teatro [Pilipino]. Mayroong panahong pinaniniwalaang ang teatrang Filipino ay nakatuon lamang sa dulang Filipino” (aking salin, sipi kay Nicolas 1983, 14). Naninindigan din si Tinio na siya ay taga-angkat ng mga dalumat dahil naniniwala siyang lubos itong kailangan sa pag-unlad ng kulturang Filipino. Dagdag pa niya, “ang proseso ng edukasyon ay lagi’t laging ang paghahanda at pagtanggap ng mga bagong dalumat. Dahilan ng hindi natin pag-unlad ay ang hindi pagpapaunlad ng mga bagong dalumat. Bago ang banyagang [dula o teksto] at hindi nangangahulugang di-Filipino o walang kabuluhan kaya dapat ay iisantabi” (aking salin, sipi kay Nicolas 1983, 14).

Sa bahaging ito, mahalagang isalansan ang mga batayan ni Tinio ng kahusayan na maaaring makatulong sa ating rebisyon ng estetika ng dula at ng panitikang Filipino.

Una, mahalaga ang pag-aaral upang mapaghusay at maitaas ang antas ng kasiningan sa pagsusulat. Walang masama kung sa proseso ng pag-aaral ay babalikan ang tradisyonal na porma ng dula tulad ng moro-moro at sarswela, o umangkat at magsalin ng mga dula buhat sa Europa at Amerika tulad ng isinagawang pagsasalin at pagtatanghal ni Tinio sa *The Important of Being Earnest* ni Oscar Wilde, *As You Like It* at *The Merchant of Venice* ni William Shakespeare, *Uncle Vanya* ni Chekhov, *The Fan* ni Carlo Goldoni, *Hedda Gabler* ni Henrik Ibsen, at *St. Joan* ni Bernard Shaw. Makatutulong ang ganitong tunguhin sa paglalapit ng kagandahan at kahusayan sa higit na nakararami sa bansa.

Ikalawa, makatutulong sa pag-unlad ng teatro at sining ng pagsusulat ng dula ang paggamit ng wikang naiintindihan ng higit na nakararami dahil ang manonood ay mahalagang bahagi sa pagbabalik-sigla at pagpapayabong sa kultura ng pagtatanghal (performance) sa bansa. Sa katunayan, dalawa sa orihinal na dula ni Tinio sa Ingles—ang *The Boxes* at *A Life in the Slums*—ang isinalin niya sa Filipino upang tugunan ang naturang hamon sa sarili.

Ikatlo, kailangang tumulong ang sinumang manlilikha, ang mandudula bilang partikular, sa pagsilang ng mapanuring manunuod (thinking audience). Ang masa, ayon kay Tinio, ay biktima ng manipulasyon. Inilalatag sa kanila ay basura dulot ng kulturang popular. Responsibilidad ng mandudula ang wakasan at baguhin ang katotohanan at kalakarang ito.

Ikaapat, naniniwala si Tinio na ang mandudula ay tagapag-ingat ng pangarap. Sa pamamagitan ng pangangarap, nailuluwal ang dalumat. Ang pangangarap din ay magdudulot ng pag-unlad sa lipunan. Dagdag pa ni Tinio, nalulugmok ang lipunan sa kahirapan dahil mabibilang na lamang sa mga Pilipino ang nangangahas mangarap (sipi kay San Diego 1993, 25).

Ikalima, nakabatay ang kapangyarihan ng dula sa pagsusuri nito sa realidad ng lipunan. Kailangang maging awtentiko ang mandudula sa pagharap sa katotohanan ng lipunan

at langkapan ito ng isang lohikal na pagsusuri. Pansinin natin ang kanyang komentaryo ukol sa kalagayan ng dula at dulaang Pilipino:

Simula ng panahon ng aktibismo noong mga '60-'70, nagkaroon ng mobimyento sa pagsulat na nag-atas sa maraming sumulat tungkol sa mga paksang hindi tumitining sa kanilang kaloob-looban at nagbubuhay sa natatangi nilang talambuhay at alkansiya ng mga lihim na gunita, bagkus nasagap lamang sa mga "dg" [discussion groups], immersion o research, sa balita sa peryodiko o balitang-barbero (Tinio 1989, 57).

Humihiling si Tinio, kung gayon, ng angkop na sinseridad sa isang manunulat—isang dedikasyong ipinamalas niya sa kanyang panulat. Para sa kanya, hindi maaaring magpanggap na nakikisangkot ang isang manunulat; lalo't hindi pahihintulatang ipagmalaki at gamitin sa pagtatakda ang pagsusulat kung ito'y likha lamang ng mga artipisyal at mababaw na motibasyon sa paglikha. Ikinalungkot ni Tinio ang pamamalasak ng mga dulang dahop sa sinseridad kaya sa mga panahon niya'y laganap ang itinuturing niyang "kababawan at kalabnawan" ng mga dulang Filipino. Dagdag pa ni Tinio, "Maituturing na pinakanamamailalim na kakulangan ng pandudulang Pilipino sa kasalukuyang panahon ang pagbiga sa realismo; ang ibig sabihin, ang pagbiga ng mandudula sa pagdama sa mundo nang realistikal at sa pagsasaad ng kanyang bisyon sa mga terminong realistikal" (Tinio 1989, 59).

Sa pagsubaybay sa pananamlay ng dulang lokal sa bansa, hinamon ni Tinio ang mga kapwa mandudula at kritiko ng sariling paniniwala sa tungkuling panlipunan ng makabagong dula. Sa pagsipi nito, masusumpungan din ang konsepto ni Tinio ng masining at makabuluhang dula.

...puspusang analisis ng mga nagtatalong puwersa sa buhay ng taong sinasagisag ng mga tauhan nito, sa paglalarawan ng masalimuot na pag-uugnayan ng mga naturang puwersa, pagbubunyag sa mga antitetikal na kiling ng lahat ng katauhang-tao at bawat kilos-tao, at pagpapakita kung paanong napipilit sa isang mapayapang pakikipagsamahan ang mga ganoong puwersang nagdirigma (Tinio 1989, 60).

Ikaanim, walang tiyak na takda ang kasiningan. Wala itong hangganan kahit lumitaw pa ang salik ng kahirapan at lahi sa lipunan. Ang pagtatanghal niya ng mga dulang banyaga at litaw ng impluwensiya ng Kanluran sa kanyang akda ay paraan sa pagbaklas ng bakod ng sining na naghihiwalay sa mayayaman at mahihirap. Ang sining, lalo pa't mahusay at tapat sa pagpuwing ng paligid, ay nararapat matunghayan ng lahat. Hindi ito para sa mga elitista at banyaga.

Ito ang pumatnubay sa mandudula nang tinanggap niya ang hamon na magsulat ng mga dula para sa telebisyon at pelikula upang maging pang-madla ang sining na dati'y naging tanging katangian lamang sa entablado.

Ikapito, ang konsepto ng kasiningan at tungkuling panlipunan ng dula na maging daluyan ng pagpuwing at pagsipat sa realidad ay hindi mapaghihiwalay. Kagyat na maaalala sa puntong ito ang pahayag ni F. Sionil Jose na "all art is propaganda, but not all propaganda is art." Tumutugon din sa ganitong pahayag ang paniniwala ni Tinio. Aniya, "Hindi madaling sumalok sa balon ng estetika ng dulang Pilipino...Halos dalawang dekada nang malapusali ang tubig. Napagtampisawan na ang mga aktibistang pulitika at hindi sining ang tunay na pakay" (Tinio 1989, 50).

Kaipala, hindi nagpakahon si Tinio bilang aktibista lamang, lalo pa't naiuugnay siya sa panahong namumulaklak ang pagkamakabayan sa panulat. Manlilikhang aktibista si Tinio na higit pa sa pagsigaw-sigaw sa Embahada, sa lansangan, at sa mga liwasan. Higit pa siya sa mga manunulat na umangkin ng armas, nagwagayway ng pulang watawat, at nagbalandra ang naghuhumiyaw na plakard. Masusumpungan sa kanyang pagkamalikhain at pagiging bukas sa bagong dalumat ang panlipunang kamalayan sa dula.

Tinalakay, bilang halimbawa, sa dulang *May Katwiran ang Katwiran* ang di-pagkapantay-pantay sa lipunan, ang usaping agraryo, ang pang-aabuso sa kapangyarihan, at ang sistemang piyudal sa lipunan ng kasalukuyang panahon. Naging kritisismo ang dulang *Ang Mga Kahon* sa linyadong paniniwala sa produksiyong pampanitikan at sa espasyong politikal. Pagsusuri rin ito sa pagsasangkot sa sining kaugnay ng pakikibakang politikal at naghiraya ang mandudula ng malagim na bunga sa ganitong kalakaran. Sentimental ngunit paraan naman ng paghihilom sa mga galos at lapnos ng gunita ang dulang *Ale, Aleng Namamangka*. Maliwanag na hindi nalilimutan ng mandudula ang pagkatao ng isang tao kahit pa salaysay na mag-ina ang paksa ng dula.

Muli namang dinalumat ang kultura at kamalayan ng kahirapan sa *Isang Buhay sa Tambakan*. Sensibilidad din ni Tinio ang puwingin ang pagpapakitang-tao sa pag-aaral ng pagkakahati at pagkakaiba ng uri sa ating lipunan. Iginawad din niya ang tinig at nagbigay ng puwang sa mga itinuturing na marhinalisado, naisantabi, o naetsa-puwerang kasarian sa *Ang Kuwento ni A*. Matatalos sa teksto na tutol si Tinio sa subordinasyon, karahasang domestiko, at panunupil at manipulasyon sa kababaihan. Kaugnay ng dulang ito ang *Kalapati*. Sa dulang nabanggit, inilatag ang kapangyarihan ng katawan bilang mapagpalayang instrumento sa pag-igpaw sa makitid na espasyong iginawad sa babae at pagkababae. Bagong talinghaga at dalumat ng feminismo ang punto ni Tinio. Kung katawan ang tanging espasyong iginawad ng lipunan sa babae, na sa kasamaang-palad ay hindi pa nga niya lubusang pag-aari, ito rin ang espasyong maaaring gamitin upang palawakin ang kanyang espasyo sa lipunan. Sa dulang *Kulay Luha ang Pag-ibig*, pinuwing ni Tinio ang matagal na debate ukol sa mataas at mababang uri ng sining, ukol sa sining ng mayayaman at sopistikado kumpara sa popular at sining ng mga dahop o walang pinag-aralan sa anyo ng isang trahedya ng ugnayang pampamilya.

Sa ganitong pagtalakay, hindi mapaparatangang elitista ang sensibilidad ng mandudula. Hindi humihiwalay si Tinio sa pananagutan sa bayan batay sa adhikain niya ng mataas

na uri ng pagsusulat. Nanatili ang kanyang pananagutan sa paggamit ng dula bilang sandata niya sa adhikaing sipatin at puwingin ang mga balintuna sa lipunan.

Ang ikawalo't huli, pinahahalagahan ni Tinio ang lawak ng pag-iisip. Malayang niyang sinuri, kinilatis, tinanggap, at isinabuhay ang mga dalumat na inaakala niyang tutulong sa ikauunlad ng sining. May pananagutan na makaigpaw ang mandudula at ang antas ng kanyang sining sa kalagayang pampolitika at pangkabuhayan ng bansa. Ito ang kalayaan at pribelhiyo na maaring igawad sa sinumang manlilikha—patunay na si Tinio ay isang mandudula na pumupuwing sa isang daigdig na may kultura ng minamatang-manok. Tulad nang natalakay na, ang minamatang-manok ay kakitiran ng paniniwala at paglikha alinsunod sa isang linya. Sagwil ito sa pag-unlad ng dula at dulaan; at tutol ang mandudula sa ganitong pagtatakda ng linyadong paniniwala, lalo pa't isinasangkot ang dula at anumang anyo ng panitikan sa pakikibaka at napapabayaang na ang mabigat na tungkulin ng sining.

Bilang paghatol sa poetika at politika ni Tinio, maitatanong ngayon: banyaga nga kaya sa kontekstong Filipino ang kanyang sensibilidad at estetika? Ang sagot ay hindi. Mapangahas ang kanyang paniniwala, ngunit hindi ito mapangmata. Bago sa kanyang panahon ang kinalong niyang mga dalumat, ngunit hindi ito elitista. Mapanuri siya sa kalakarang pampanitikan at pandulaan, ngunit hindi siya nagkakahon. Inangat niya ang antas ng pagkamalikhain, ngunit hinding-hindi siya duwag. Binuwag niya ang mga nakamihasnang at mapanupil na patakaran, ngunit malayo siyang naging paurong. Tinalikdan niya ang panitikang linyado sa paghangad ng pagbabago. At pinuwing niya ang mga matang-manok upang makapagsaboy ng liwanag sa pagtanaw sa mundo, sa tao, at sa pagpapakatao.

MGA SANGGUNIAN

A. Mga Dulang Sinuri

Tinio, Rolando S. "May Katwiran ang Katwiran," (1972) nasa *May Katwiran ang Katwiran at iba pang Dula*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2001; pp. 1-33.

_____. "Ang Mga Kahon," nasa *May Katwiran ang Katwiran at iba pang Dula*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2001; pp. 35-55.

_____. "Ale, Aleng Namamangka," nasa *May Katwiran ang Katwiran at iba pang Dula*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2001; pp. 57-92.

_____. "Isang Buhay sa Tambakan," (1976) nasa *May Katwiran ang Katwiran at iba pang Dula*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2001; pp. 93-134.

_____. "Ang Kuwento ni A," (1993) di-nalathalang dulang pantelebisyon na nasa pag-iingat ng mananaliksik; kuwentong naging batayan ng iskrip sa pelikulang *Sidhi*.

_____. "Kulay Luha ang Pag-ibig," (1994) di-nalathalang dulang pampelikula na nasa pag-iingat ng mananaliksik.

_____. "Kalapati," (1995) di-nalathalang dulang pampelikula na nasa pag-iingat ng mananaliksik; isinapelikula sa bagong pamagat na *Milagros*.

B. Mga Artikulo at Aklat

Aguila, Reuel M. "Ang Pag-unlad ng Dulang Pilipino," *Observer: The Philippine News Magazine* (Tomo 1, Blg. 8; June 16, 1981), pp. 36-39.

Atienza, Glecy C. "Saan Ilulugar ang Dula sa Pambansang Panitikan? Ilang Problematiko sa Pagbubuo ng Pambansang Panitikan," *Lagda* (Blg. 1; 1999) pp. 43-69.

Avena, Mauro R. "Taghoy ni Tinio," *WHO* (Tomo 3, Blg. 2; June 28, 1980), p. 36.

Bautista, Cirilo F. "Two Important Filipino Writers," *Philippine Panorama* (Tomo 26, Blg. 35; Sept. 7, 1997), p. 14.

Cruz, Isagani R. "Sa Aking Mga Kapwa Mandudula," nasa *Josephine at Iba Pang Dula*, Manila: De La Salle University Press, 1988.

Dalisay, Jose Y. "Aspects of Contemporary Philippine Playwriting," *Diliman Review*, (Tomo 33, Blg. 3; May-June 1985), pp. 57-59.

Dela Cruz, Rolando S. "Muling Sinusulat ng Manonood ang Likha ng Mandudula: Ilang Tala tungkol sa Dula, Teatro at Kultura," *Kultura: A Quarterly Forum for Artist, Critic and Audience* (Tomo 5, Blg. 2; 1992), pp. 32-37.

Domingo, Angel Grey, "Tinio on Tinio: 'I Have a Superior Mind'," *Dilettante's Diary* (1976), pp. 13-16.

Fernandez, Doreen G. Palabas: *Essays on Philippine Theater History*, Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1996.

_____, "The Playbill After 1983," nasa *Filipiniana Reader*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Open University, 1998; pp. 62-75.

Gulle, Ramil Digal, "The Song of Rolando: Creative Genius," nasa *The National Artists of the Philippines*, Pasig City: Anvil Publishing, 1998; pp. 319-325.

Hosillos, Lucilla. "Toward an Evaluation of Filipino Literary Achievement," nasa *Originality as Vengeance in Philippine Literature*, Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1984; pp.3-8

Jocson, Ramon Cruz, "Ano ang Nakakatawa sa Ating Entablado?: Panimulang Pag-aaral sa Tradisyong Katatawanan sa Dramang Filipino," *Diliman Review* (Tomo 41, Blg. 3-4; 1993), pp. 22-30.

Kintanar, Pura L. "Teatro Pilipino," *FOCUS Philippines* (Tomo 8, Blg. 12; Feb. 16, 1980), pp. 22-23.

Lolarga, Elizabeth J. "Rolando S. Tinio: A Crunchy Way to Chew Up your Critics," *WHO* (Tomo 3, Blg. 8; June 7, 1980), pp.12-14.

Lumbera, Bienvenido. *Writing the Nation/Pag-akda ng Bansa*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2000.

_____. (pat.) *Paano Magbasa ng Panitikang Filipino*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2000.

_____. "Dating': Panimulang Muni sa Estetika ng Panitikang Filipino," *Lagda* (Blg. 1; 1999) pp. 33-42.

_____. "Introduksiyon," nasa *May Katwiran ang Katwiran at Iba pang Dula*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2000; pp. vii-xiii.

Nicolas, Nick Jr. "Conversations with Rolando Tinio," *Arts Monthly* (Tomo 3, Blg. 10; October 1983), p. 14.

Orejana, Gene. "A Few Words from Rolando Tinio," *Sunday Malaya* (June 27, 1985), p.11.

Patajo-Legasto, Priscelina (pat.) *Filipiniana Reader*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Open University, 1998.

Reyes, Soledad S. "Ang Pagbasa bilang Paglikha: Tungo sa Teorya ng Kahulugan," *Mithi: Ang Estetikang Filipino at ang Hinaharap* (*Literary Journal of the Writer's Union of the Philippines*), 1989; pp. 48-77.

_____. *Pagbasa ng Panitikan at Kulturang Popular*, Lungsod Quezon, Ateneo de Manila University Press, 1997.

San Diego, Bayani S. "Tinio the Turbulent, Tinio the Tranquil," *Philippine Graphic* (Tomo 4, Blg. 16; Oct. 1, 1993), pp. 24-25,

Tinio, Rolando S. "Dula sa Dulaan: Estetika Bukas," *Mithi: Ang Estetikang Filipino at ang Hinaharap* (*Literary Journal of the Writer's Union of the Philippines*), 1989; pp. 48-77.

_____. *A Matter of Language: Where English Fails*, Lungsod Quezon, University of the Philippines Press, 1990.

_____. *A Trick of Mirrors: Selected Poems in English and Tagalog*, Pasig City: Anvil Publishing at Cacho Publishing House, Inc.; 1993.

_____. (tagasalin). *Ang Trahedya ni Hamlet, Prinsipeng Dinamarka ni William Shakespeare*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1991.

Tiongson, Nicanor G. "What is Philippine Drama?," nasa *Filipiniana Reader*, Lungsod Quezon: University of the Philippines Open University, 1998; pp.1-20.

Villanueva, Rene. "Ang Mga Problema Ko Bilang Playwright," nasa *Proceedings of the National Playwrights' Conference* (Feb. 15, 1997), Titus Brandsma Center, New Manila Quezon City sa taguyod ng Playwrights' Development Program ng PETA.

* * *

Si **Eugene Y. Evasco** ay manunulat, editor, tagasalin, at kolektor ng mga aklat pambata. Kasalukuyan siyang Associate Professor ng panitikan at malikhaing pagsulat sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, UP Kolehiyo ng Arte at Literatura. Ilan sa bago niyang aklat ang *Mga Pilak sa Pilak: Mga Personal na Sanaysay* (UST Publishing House), *May Tiyanak sa Loob ng Aking Bag: Mga Tulang Pambata* (Anvil) at ang salin ng *Charlotte's Web* (Lampara) ni E.B. White. Nagwagi siya kamakailan ng UP Gawad sa Natatanging Publikasyon sa Filipino (Kategorya ng Malikhaing Pagsulat). Iniluklok siya sa Hall of Fame ng Carlos Palanca Award for Literature noong 2009 at kasalukuyang Associate ng UP Institute of Creative Writing.